

MIHAIL SEBASTIAN - RASISM, RENEGARE ȘI HULIGANISM

Iulia-Maria Ticărau

iulia.deaconu@ulbsibiu.ro

Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

Abstract

The accusations and controversies arising from the appearance of the novel For Two Thousand Years.. are numerous. Some of the most radical are accusations of anti-Semitism and repudiation of Sebastian's own Jewish ancestry. Through How I Became a Hooligan, Mihail Sebastian responds to these accusations by emphasizing that Jewishness is presented in the novel from a metaphysical perspective, leaving aside politics and everything that politics implies.

Key words: Mihail Sebastian, For Two Thousand Years..., anti-Semitism, Jewish

„Cartea cuprinde puternice accente antisemite. În gândire, în metoda filozofică, în notații psihologice – găsim cele mai autentice documente rasiste. Sunt fragmente parcă luate direct din Alfred Rosenberg. Ne aflăm deci, în fața unui caz de evreu devenit antisemit. Cazul este, orice s-ar spune senzațional.” („Adevărul literar,” anul XIII, nr. 713, VIII 1934)

În acest articol, aducem în discuție multiplele controverse și acuzații apărute odată cu publicarea romanului *De două mii de ani...*, controverse și acuzații care l-au făcut pe Mihail Sebastian să scrie în replică *Cum am devenit huligan*. Sebastian, prin intermediul acestui text, oferă un răspuns acuzatorilor și își prezintă propriul punct de vedere în ceea ce privește decizia de a păstra prefața scrisă de Nae Ionescu și oferă clarificări asupra modului în care se raportează la evreitate, la drama iudaică și la posibilele rezolvări ale acesteia în universul ficțional al romanului.

Scopul acestui articol este de a evidenția modul în care evreitatea este percepută, evident la nivel ficțional, din punct de vedere intrinsec și extrinsec. Vom folosi în acest scop metoda comparativă și vom prezenta multiplele puncte de vedere ale criticilor, dar și ale lui Mihail Sebastian însuși. Procedând astfel, vom scoate la iveală cele mai importante controverse care

decurg din utilizarea evreității ca temă într-un roman scris de un scriitor evreu din România interbelică.

„Perioada interbelică și-a pus amprenta, din foarte multe puncte de vedere, asupra culturii României. Unii dintre cei mai importanți autori au trăit și au scris în acea perioadă. De asemenea, unele dintre cele mai mari polemici literare au aprins mințile scriitorilor și au făcut (și încă fac) să curgă cerneala.” (Gligor, Caloianu 343) Una dintre polemicile acerbe din interbelicul românesc este iscată de publicarea romanului lui Mihail Sebastian, *De două mii de ani...*, însoțit de prefața care acutizează aceste discuții din mediul intelectual românesc: „Evenimentul literar cel mai comentat al anului 1934 a fost, fără îndoială, apariția romanului lui Mihail Sebastian, *De două mii de ani...*, cu o Prefață de Nae Ionescu. Scandalul generat de prefața lui Nae Ionescu a făcut ca autorul, discret plasat până atunci pe scena literară, unde se impusese mai ales prin foiletoane critice, să ajungă brusc în centrul atenției.” (343-344)

Polemica iscată de apariția romanului *De două mii de ani...* și opiniile violente prin care criticii vremii și-au expus punctul de vedere s-au datorat, în mare parte, prefeței pe care Nae Ionescu o scrie la cererea lui Mihail Sebastian și care datorită ideilor vădit antisemite pe care le expune generează o multitudine de divergențe și interpretări: „Apărută într-o epocă marcat antisemită, cartea (conținând, într-un aliaj explozibil, prefața și romanul) va provoca un scandal de proporții, fiind atacată, într-un front comun (însă cu argumente diferite) de extrema stângă, de extrema dreaptă, dar și de comunitatea evreiască.” (Pop 220) Mircea Iovănel, în subcapitolul „De ce prefața lui Nae Ionescu este antisemită”, explică succint motivele pentru care acest text conține, în mod clar, elemente antisemite. Antisemitismul prefeței este evident atât prin concluziile emise, cât și prin efectele pe care le-a produs decizia lui Sebastian de a publica romanul cu prefața ionesciană, dar și prin contextul evoluției politice ionesciene: „Concluziile sunt antisemite, întrucât,[...] Nae Ionescu se auto-instrumentează – fie și în poziția de creștin – ca dușman politic al evreului esențial, ajustat convenabil. Efectele au fost antisemite, în măsura în care prefața a oferit „argumente” – preponderent sub forma citatului de autoritate – taberei de extremă dreapta. Contextul în care Nae Ionescu a scris prefața include evoluția profesorului în cadrul Mișcării Legionare [...], notoriu antisemită.” (Iovănel 141) Mihail Sebastian este acuzat în presa vremii, cu precădere, din cauza deciziei de a păstra prefața profesorului său. Presa vremii explică această decizie, invocând motive precum: trădarea neamului evreiesc, câștigul bănesc, întinderea unei capcane pentru coruperea unui susținător al românismului. (Sebastian 53) De aceea, decide să

explice motivele care l-au făcut să-și publice romanul cu prefața antisemită. În primul rând, Sebastian începe să scrie cartea în 1931, un an neantisemit. Tot în acel an, îi dezvăluie lui Nae Ionescu intenția de a scrie o carte cu tematică evreiască și îl roagă să scrie o prefață la aceasta. În al doilea rând, pentru Sebastian, Nae Ionescu nu era doar un mentor, ci și un cercetător interesat de iudaism, iar judecata acestuia asupra cărții este foarte importantă, deoarece e o judecată cu efecte clarificatoare referitor la drama iudaică. În același timp, ceea ce suscită acuze și reacții distorsionate - datorate climatului social, politic și istoric din interbelicul românesc - este însăși tematica romanului: „Mihail Sebastian s-a hotărât să dezbată problema iudaismului”. (Ionescu, în Sebastian, 33) Trebuie clarificat, însă, faptul că nu tematica propriu-zisă a romanului este cea care frapează (anii în care apare romanul lui Mihail Sebastian reprezintă o perioadă propice în care se dezvoltă literatura cu tematică evreiască, scrisă de *scriitori evrei de limbă română*), ci felul în care acesta se raportează la evreitate.

Contextul socio-politic al epocii, anii de după Primul Război Mondial, folosit de Mihail Sebastian pentru a-și crea universul ficțional este o perioadă în care antisemitismul din România atinge apogeul, fiind paroxistic și intensificat de totalitarismul care capătă tot mai mult teren și adepți: „Primii ani după încheierea primului război mondial au fost hotărâtori pentru evoluția antisemitismului în România și a ideilor sociale și politice în această direcție. Manifestările studențești din toată țara și intensitatea campaniilor de presă antisemite marchează o schimbare revoluționară, nu atât în discursul antisemit, cât în depășirea unor inhibiții de tradiție democratică, raționalistă, și adoptarea unei atitudini de luptă deschisă, de „război sfânt” împotriva evreilor, cu mijloacele politice și noul limbaj oferit de doctrinele totalitare, în curs de consolidare.” (Volovici 64) Antisemitismul este prezent în roman, sub diferite forme, iar în prima parte a acestuia, perioada în care protagonistul -narrator se află în anii studenției, este evidențiat prin violența acțiunilor întreprinse împotriva studenților de origine evreiască, violență care este trăită în universul ficțional ca pe lucru obișnuit care face parte din cotidian: „„E a opta” mi-a spus, fără să precizeze dacă e a opta bătaie sau numai a opta rană.” În fața violenței fizice, protagonistul-narrator afișează o atitudine de resemnare și o voință puternică de a-și stăpâni disperarea și deznădejdia, iar această atitudine reiese, de exemplu, din comportamentul pe care îl are după ce este lovit cu pumnul în șold de un străin pe care nu-l văzuse niciodată: „dacă plâng sunt pierdut. Îmi rămâne atâta cunoștință de mine însumi ca să știu lucrul ăsta. Strânge pumnii, dobitocule, dacă e indispensabil, crede-te un erou, roagă-te lui Dumnezeu, [...]dar dacă vrei să te mai poți privi în ochi și dacă vrei să nu-ți crape obrazul de rușine, nu plânge. Îți cer atâta: nu plânge.”

Valurile de critici negative, invective și acuzații diverse care au apărut după publicarea romanului primesc un răspuns din partea lui Mihail Sebastian prin *Cum am devenit huligan*. Acesta justifică necesitatea acestui text astfel: „e bine s-o spun din capul locului: nu am de replicat nici un cuvânt criticilor literare aduse ultimului meu roman [...] Nu am nimic de răzbunat și nu de aceea scriu aceste pagini. Am însă câteva lucruri de lămurit, lucruri exterioare literaturii și care au fost cu de-a sila implicate în cazul *De două mii de ani*.” (Sebastian 230) Prin aceste afirmații, Mihail Sebastian vrea să lămurească următoarele aspecte: elaborarea acestui text nu vine ca o replică împotriva comentariilor negative primite, ci vrea doar să sublinieze că toată această zarvă stârnită de subiectul romanului și-a mutat direcția și interesul de pe un teren literar pe unul politic: „Iuda trebuie să sufere” - „eu vorbeam despre o suferință metafizică, nu de una politică. Mă refeream la o dramă spirituală, nu la una publică.” (245)

Folosită de Nae Ionescu în prefața sa, formula „Iuda trebuie să sufere”, căreia îi dă o interpretare teologică: „Iuda suferă pentru că l-a născut pe Hristos, l-a văzut și nu a crezut.”, este extinsă, așa cum punctează Sebastian, într-o altă sferă decât cea la care a vrut acesta să se refere. Suferința, implicit suferința iudaică, este explicată de Sebastian prin analogie cu prolificitatea, cu creația, nu are nicio legătură cu modul în care Nae Ionescu își încheie prefața – „Iosif Hechter, nu simți cum te cuprinde frigul și întunericul?” - : „Fecunditatea și durerea merg mereu împreună, și însuși faptul de a da viață este un fapt de suferință. „Iuda trebuie să sufere” înseamnă probabil „Iuda trebuie să creeze”. De ce vorbiți despre „frig” și „întuneric.” (Sebastian 36) Suferința evreiască este un fapt metafizic, care nu are nicio legătură cu politicul, fie că este adus în discuție sionismul sau socialismul care, presupunând că vor reuși să rezolve „problema evreiască”, din punctul de vedere al lui Sebastian nu vor reuși să facă drama iudaică să dispară. Lipsa politicului din *De două mii de ani*... este remarcată și susținută și de afirmația făcută de Pompiliu Constantinescu care nu ezită să laude acest aspect : „Ceea ce prețuiesc în acest roman este cu deosebire lipsa oricărei tendințe politice.” (Constantinescu, apud Ghermanschi, 104) Mihail Sebastian contestă, în principal, modul în care Nae Ionescu, în prefață, mută accentul de pe planul metafizic pe cel politic și totodată face ca drama evreiască de la nivel spiritual, insolubilă, să devină o dramă publică, soluționată prin desfășurarea unor activități administrative: „principala obiecție formulată de autor împotriva prefeței e că deplasează tendențios discuția din planul metafizic în cel politic, transformând o dramă spirituală fără remediu într-una publică ce putea fi rezolvată prin acțiuni administrative. În acest mod, Nae Ionescu legitima de fapt antisemitismul, îl „fundamenta”.” (Morar 66) Procedând în acest fel, Nae Ionescu construiește temelia care justifică

antisemitismul, transformând abstractul, partea lăuntrică a evreității, într-un fapt concret care se poate „corecta”.

Schimbarea gândirii lui Nae Ionescu este scoasă la lumină de Mihail Sebastian prin comparația modului în care drama iudaică este percepută de profesor în articolul „Alte perspective” și în prefața romanului: „Articolul „Alte perspective” consideră drama iudaismului în sine, în timp ce prefața la *De două mii de ani* consideră această dramă în raporturile ei cu antisemitismul. Sunt aceste raporturi esențiale? Este antisemitismul un element constitutiv al suferinței iudaice? Judecând după prefață, da. Judecând după articol, nu.” (Sebastian 85) Sebastian se oprește asupra unui element esențial pe care Nae Ionescu îl invocă pentru a argumenta izvorul dramei iudaice - tăgăduirea lui Hristos care face ca între creștini și evrei să existe o relație conflictuală permanentă: „rădăcina dramei este nerecunoașterea lui Hristos. Și pentru că această nerecunoaștere i-ar crea iudaismului un caz de conștiință, o criză spirituală sau o tragedie intimă, ci pentru că ea îl pune în conflict cu creștinii.” (87) Sebastian lămurește discordanța explicației dramei iudaice folosind ca punct de plecare tăgăduirea lui Hristos prin două mari omisiuni: „Ea nu explică, în primul rând, suferința evreilor înainte de Hristos. Ea nu explică, în al doilea rând, suferința lor în relațiile cu necreștinii.” (90)

A fi evreu în România interbelică este un mod succint de a prezenta subiectul romanului *De două mii de ani....*, evreitatea ca temă fiind cea care a suscit controversă și discuții contradictorii. Antisemitismul, asimilarea, sionismul și socialismul sunt, de asemenea, concepte aduse în discuție de Mihail Sebastian, acestea fiind prezente în roman prin replicile și gândurile personajelor: „Sami Winkler este sionist (va pleca, de altfel, în Palestina), marxistul S. T. Haim alege calea „internaționalistă” a unei revoluții proletare, iar bătrânul anticar Abraham Sulitzer apără cultura ghetoului”. (Pop 219) La aceste teorii, protagonistul –narrator nu aderă, asociind faptul de a fi evreu cu latura metafizică a existenței umane, aspect speculat și folosit de Nae Ionescu în prefața pe care o scrie: „Proiectând o aberație cu evident substrat social în sfera metafizicului, transmițătorul gândurilor lui S. îi oferă lui Ghiță Blidaru (personaj întruchipându-l pe Nae Ionescu) ideea pe care acesta o va dezvolta absurd în prefața la roman: „Există o obligație metafizică a evreului de a fi detestat. Asta e funcția lui în lume. De ce? Nu știu. Blestemul lui, destinul lui.” (Simion 153)

Unul din aspectele pe care Sebastian vrea să-l lămurească prin *Cum am devenit huligan* este percepția eronată asupra modului în care acesta aduce în discuție diversele „rezolvări” ale

problemei evreiești. Pompiliu Constantinescu, în „Vremea”, la apariția romanului, face următoarea constatare: „D. Sebastian este ceea ce se cheamă un asimilist; Dar această atitudine n-o generalizează, n-o propovăduiește; este un caz de conștiință personală, o soluție proprie, organică, nu o problemă politică, (Constantinescu, apud Ghermanschi, 104) iar Șerban Cioculescu în „Revista Fundațiilor Regale” aduce în discuție asimilarea prin intermediul personajului creat de Sebastian, Pierre Dogany, care fusese repins de societatea maghiară, în ciuda faptului că era un adept și practicant al acesteia: „Nu este suficient deci să te asimilezi, dacă asimilarea nu este acceptată de societatea care te refuză. În aceleași condiții evreul maghiar Pierre Dogany, crescut în cultul lui Ady Endre și maghiarizat, e expulzat de colectivitatea pe care o iubește. (111) Despre opiniile lui Pompiliu Constantinescu și Șerban Cioculescu referitoare la asimilare, Mihail Sebastian afirmă, în *Cum am devenit huligan*, că sunt inexacte, chiar „grave”: „afirmația mi se pare gravă și – în măsura în care pot avea o opinie despre cartea mea -inexactă”. (Sebastian 244) Totodată, acesta subliniază ideea conform căreia aducerea în discuție a legăturilor dintre cugetul evreiesc și cel românesc, conexiunile dintre acestea nu au nicio legătură cu asimilarea, fiind un lucru absolut firesc care apare când evreitatea interferează cu o altă cultură: „Nu e mai puțin adevărat că în fața valorilor iudaice se ridică o serie de valori locale - românești în România, franceze în Franța, germane în Germania. A confrunța aceste două cicluri paralele de valori, a le gândi, a încerca să stabilești relații între ele este, mi se pare, o obligație interioară dintre cele mai normale.” (245)

În fața „acuzei” de a fi asimilist, Mihail Sebastian se apără folosindu-se de îndatorirea intrinsecă de a găsi o modalitate prin care spiritul românesc și cel evreiesc să se reconcilieze, să poată fi în armonie, astfel încât să poată afirma, împăcat cu sine și cu societatea românească, așa cum face protagonistul său în roman atunci când susține că este „evreu, român și dunărean”, că a găsit o modalitate prin care cele două spirite s-au armonizat. O altă discuție care a apărut odată cu publicarea romanului se naște din încercarea de a defini iudaismul și în același timp de a găsi o cauză, respectiv cauzele suferinței iudaice prezentă atât în roman, cât și în prefața ionesciană, în *Cum am devenit huligan*, în critica, politicul și socialul vremii. „Pentru d. Sebastian, iudaismul nu este nici o problemă național evreiască, nici una a statului român, ci o problemă personală a monadei sufletești. Iosef Hechter, care s-a născut evreu, într-un oraș dunărean din Muntenia, și s-a format la cultura franceză, la analiștii și moraliștii ei inegalăți.” (Constantinescu 108) Este evident faptul că evreitatea, în *De două mii de ani...*, este prezentată dintr-o perspectivă lăuntrică, ca o dramă sufletească pe care naratorul- personaj o trăiește nu din cauza modului în care este perceput evreul de societatea românească, ci din cauză că acesta nu poate să găsească un echilibru interior

prin care să reconcilieze cele două părți din care este alcătuit: cea românească și cea evreiască: „Îmi pare rău că mă surprind iubindu-mi destinul. Aș vrea să mă pot detesta violent, fără nici o scuză, fără nici o înțelegere. Aș vrea să fiu cinci minute antisemit. Să simt un dușman în mine care trebuie suprimat.”

Încercarea de a găsi o cauză, respectiv cauzele acelei *felix culpa* legată de istoria și comunitatea evreiască este explicată de Mihail Sebastian dintr-o perspectivă metafizică: „Pus din nou să reflecteze asupra cauzelor permanente ale suferinței iudaice, Hechter ajunge la o ipoteză neverificabilă care îl întărește în convingerea că antisemitismul ca și pătimirea iudaică sunt de esență metafizică.” (Cioculescu, apud Ghermanschi, 111) (Prin ce nu este Winkler, personajul creat de Sebastian pentru a reprezenta sionismul, acesta face un portret-robot al gândirii evreiești : „nu este lunatic, nu este metafizician, nu este bântuit de îndoieli, nu are crize de conștiință complicate și otrăvitoare. Să nu fii toate astea și să fii totuși evreu, iată o dificultate serioasă.” Concepția lui Mihail Sebastian despre sionism nu este explicată prin factorii politici sau sociali pe care îi implică, ci prin construcția internă evreiască care, prin natura sa, nu-i permite acestuia să se definească ca membru al unei națiuni, fiind un ins solitar: „Pretutindeni în iudaism bănuiesc efortul de a trece de la „eu” la „noi” și drama de a nu putea niciodată realiza pe deplin această trecere.” (Sebastian 252) Perioada în care apare romanul, este, așa cum subliniază Sebastian, împânzită de discuții privitoare la antisemitism, iar această preocupare o aveau, cu precădere, intelectualii vremii - „în iunie 1934, la apariția romanului *De două mii de ani*, ideile ce preocupau verba intelectuală românească erau două: antisemitism, dictatură.” (232) Este cunoscut și dovedit faptul că antisemitismul a fost manifestat în diverse forme, dar „arma antisemită cea mai gravă n-a fost nici revolverul, nici piatra, ci cu totul alta: citatul. Nu cu citate s-a dovedit omorul ritual? Nu cu citate au dovedit d-nii Cuza și Codreanu că neamul lui Israel se hrănește cu sânge de creștin?” (243) Prin aceste afirmații, Sebastian se apără împotriva acuzațiilor care i-au aduse, prin care este catalogat el însuși antisemit, acuzații care se bazează pe interpretarea scoasă din context a unor citate din roman și care sunt folosite și comentate pentru a ilustra această teorie.

Pentru Mihail Sebastian, articolul din „Viața românească”, „Între umilință și impertinență”, este cel care face o sinteză a tuturor „problemelor” cauzate de publicarea romanului *De două mii de ani*. El identifică trei probleme majore, sintetizate în articolul menționat anterior: o problemă referitoare la antisemitism, una care ține de modul în care Sebastian folosește limba română și erorile gramaticale identificate în roman și o problemă referitoare la democrație. Problema ce ține

de așa-zisa parte gramaticală a romanului nu este discutată pe larg de Sebastian, deși în Anexa I de la sfârșitul textului *Cum am devenit huligan*, demonstrează reaua-voință a lui Petre Pandrea care identifică 53 de greșeli de limbă din roman, pe care le consideră abominabile. Pentru a reliefa ignoranța acestuia, Mihail Sebastian, procedează și el precum criticul său și identifică într-un articol ales într-un mod aleatoriu 423 de greșeli în numai 13 pagini.

Problema antisemitismului este iscată de „16 rânduri de tipar, culese dintr-o carte de 350 de pagini.” prin scoaterea din context, procedeu folosit de foarte multe ori în ceea ce privește operele scrise de evrei. Pentru a ilustra cât de departe poate merge această decontextualizare, în Anexa II, Sebastian susține această constatare prin exemplul lui Petre Chiricuță care în pasajul „Uneori, mă întreb cu spaimă dacă evadarea DINTRE EI este întregă”, „dintre ei” semnifică pentru Chiricuță „din neamul israelit”, în timp ce Sebastian se referă la niște „negustori grași, însurați, mulțumiți etc. etc.” Pasajul face referire la reîntoarcerea din voiajul de nuntă a verișoarei Viki, care anunță faptul că este însărcinată, iar un unchi amuzat spune povestea cu trenul, în timp ce toată lumea râde. Această evadare nu are nicio legătură cu neamul israelit, așa cum afirmă Chiricuță. În ceea ce privește problema ce ține de democrație, Sebastian este acuzat că este reacționar și bolșevic, reușind să dezvolte „într-o singură carte un fel de „Uniune națională” între extrema dreaptă și extrema stângă, un fel de „front comun” între burghezie și proletariat.” (Sebastian 37) Mircea Iovănel identifică în roman o etapizare a reprezentării antisemitismului: „antisemitismul cunoaște de-a lungul romanului câteva etape succesive. În partea I și parțial în a II-a, antisemitismul apare în prim-plan ca resort ce pune în mișcare conștiința naratorului: bătăile administrate studenților evrei de către studenții români”. (Iovănel 169) Ulterior, în partea a treia și a patra a romanului, antisemitismul este relativizat și prin personajele Pierre Dogany și Marin Dronțu capătă noi conotații: caracter global, istoricizat, chiar echitabil. În ultima parte a romanului, Iovănel remarcă faptul că „reface legătura cu primele două părți. Antisemitismul se întoarce în trombă.” (171) Dar trebuie subliniat faptul că problema evreiască, adică „complexul economic, politic și juridic al antisemitismului”, (Sebastian 249) este dezbătută de Sebastian dintr-o perspectivă interioară, fără a aduce soluții sau acuze, ci prezentând-o ca pe drama interioară, perpetuă, imuabilă și inșanjabilă. În roman, Mihail Sebastian discută despre antisemitism dintr-o perspectivă metafizică „conferindu-i însă un cu totul alt sens: de suferință a evreilor ca dat ontic, de suferință în fața căreia individul dezarmează, descurajat, pentru că nu poate schimba datele problemei cum nu poate schimba forma Terrei.” (Petre 227)

Tratarea evreității în romanul *De două mii de ani...* reprezintă pentru Mihail Sebastian un mod de a se reconcilia cu aceasta, de a se accepta pe sine și nu a de a fi acceptat de ceilalți, de aceea evreitatea este prezentată având ca punct de plecare propriile trăiri: „dintru început ar trebui remarcat că și pentru acest important scriitor condiția de evreu a reprezentat de-a lungul întregii sale vieți o grea povară, ba chiar, se poate spune, un teribil blestem.” (Morar 55) Acuzat că își reneagă evreitatea și că este antisemit, Mihail Sebastian răspunde acestor acuzații prin *Cum am devenit huligan*, unde explică, fapt care reiese într-un mod clar și din paginile romanului, faptul că evreitatea rămâne o „problemă,” o dramă intrinsecă, trăită și prezentată dintr-o perspectivă metafizică, iar toate celelalte aspecte care țin de realitatea socială, politică a vremii au un rol secundar. „Totuși, elementele scrise ale procesului De două mii de ani mi se par blajine și politicoase, în raport cu elementele sale orale. Furia polemică a fost precedată și întregită de o întinsă campanie verbală, pe străzi, prin cafenele, prin redacții, prin librării, prin cinematografe, prin case particulare, prin instituții publice.” (Sebastian 12) Comparația din ultimul paragraf al romanului dintre vila nouă de la Snagov și ceea ce protagonistul-narator aspiră să fie este un mod subtil de a prezenta un ideal al vieții simple după care acesta tânjește și pe care niciodată nu va putea s-o trăiască, deoarece condiția de evreu nu îi permite acest lucru: „iată, aici ni se despart drumurile: ești ceea ce mereu am visat să fiu – un lucru simplu, curat și calm, cu o inimă egală deschisă tuturor anotimpurilor” Drama protagonistului-narator este identică cu cea a lui Sebastian însuși, trăită ca pe o boală incurabilă, care, deși nu te ucide, nu te lasă să te simți liber, împlinit, fiindcă nu doar ceilalți îți amintesc că există, ci propria ta persoană, cel mai mare inamic.

Ca scriitor evreu în România anilor '30 ai secolului trecut, Mihail Sebastian a trăit drama de a fi îndepărtat din viața literară românească, a fost atacat și criticat dur pentru că a folosit evreitatea ca temă în romanul *De două mii de ani...*, dar, în ciuda acestor aspecte negative, a reușit prin opera sa să prezinte cititorilor o altă fațetă a dramei evreiești, care nu are nicio legătură cu *ceilalți*, cu imaginea pe care aceștia o au despre evrei, ci este de factură ontologică, o realitate interioară care nu poate fi nicicum și nicicând rezolvată. *De două mii de ani...* este o mărturie a acestei realități: „Romanul *De două mii de ani* este mărturia sa asupra iudaismului, trăit ca o dramatică experiență intelectuală, și asupra condiției sale de evreu în România anilor 30.” (Volovici 118)

Bibliografie:

- Ghermanschi, Anatol, coord. *Mihail Sebastian*. București: Eminescu, 1981.
- Gligor, Mihaela și Miriam Caloianu. *Intelectuali evrei și presa exilului românesc*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2013.
- Pop. Ion, coord. *Dicționar analitic de opere literare românești*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2007.
- Simion, Eugen, coord. *Dicționarul general al literaturii române*. București: Univers Enciclopedic, 2007.
- Iovănel, Mircea. *Evreul improbabil. Mihail Sebastian: o monografie ideologică*. București: Cartea Românească, 2012.
- Morar, Ovidiu. *Scriitori evrei din România*. București: Ideea Europeană, 2006.
- Petreu, Marta. *Diavolul și ucenicul său Nae Ionescu- Mihail Sebastian*. Iași: Polirom, 2016.
- Sebastian, Mihail. *De două mii de ani...*, București: Cartex, 2016.
- . *De două mii de ani... Cum am devenit huligan*. București: Humanitas, 1990.
- . *Cum am devenit huligan*, Caracal: Hoffman, 2017.
- Volovici, Leon. *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”. Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*. București: Humanitas, 1995.